

Ebherî'nin *Hidâyetü'l-hikme* ve *İsâgûcî* İsimli Eserlerinin Mantık Konuları Bakımından Karşılaştırılması

The Comparison of al-Abhari's *Hidâyat al-hikma* and *İsâghûjî* in
Terms of Logical Issues

Adem Evmeş

Dr., Öğretmen, Milli Eğitim Bakanlığı | Dr., Teacher, Ministry of Education
Yozgat|Türkiye | Yozgat|Turkey
ademevmes_71@hotmail.com | orcid: 0000-0001-6934-4221

Makale Bilgisi | Article Information

Makale Türü | Araştırma Makalesi | Article Types | Research Article
Geliş Tarihi | 22 Eylül 2020 | Received | 22 September 2020
Kabul Tarihi | 6 Aralık 2020 | Accepted | 6 December 2020
Yayın Tarihi | 30 Aralık 2020 | Published | 30 December 2020

Atıf | Cite as

Evmeş, Adem. "Ebherî'nin *Hidâyetü'l-hikme* ve *İsâgûcî* İsimli Eserlerinin Mantık Konu-
ları Bakımından Karşılaştırılması [The Comparison of al-Abhari's *Hidâyat al-hikma* and
İsâghûjî in Terms of Logical Issues]". *Tokat İlmîyat Dergisi* 8/2 (Aralık 2020), 735-761.
<https://doi.org/10.5281/zenodo.4399280>

İntihal | Plagiarism

Bu makale, iThenticate aracılığıyla taranmış ve intihal içermediği teyit edilmiştir.
| This article, has been scanned by iThenticate and no plagiarism has been detected.

Copyright ©

Published by Tokat Gaziosmanpaşa University Faculty of Islamic Sciences. Tokat | Turkey.
<https://dergipark.org.tr/ilmiyat>

Ebherî'nin *Hidâyetü'l-hikme* ve *Îsâgûcî* İsimli Eserlerinin Mantık Konuları Bakımından Karşılaştırılması

Öz: Müteahhirin dönemi önemli mantıkçılarından biri olan Esîrüddin Mufaddal b. Ömer el-Ebherî, İslam dünyasında *Îsâgûcî* ve *Hidâyetü'l-hikme* eserleriyle büyük bir üne sahiptir. *Hidâyetü'l-hikme* mantık, fizik ve metafizik olmak üzere üç bölümden oluşur. Ebherî'nin medrese müfredatında önemli bir yere sahip olan diğer bir eseri de *Îsâgûcî* adını taşır. Bu eser baştan sona mantığa ayrılmıştır. Ebherî, her iki eserinde klasik gelenekte olduğu gibi tasavvur ve tasdik bağlamında mantık konularını ele almıştır. Bahsi geçen iki eser arasında mantık konuları bakımından önemli ölçüde benzerlik arz etse de aralarında farklılıklar da mevcuttur. İki eser arasında mantık konularının veciz şekilde ele alınması ve kategorilere yer vermemesi bakımından benzerlik arz etmektedir. Ancak iki eser arasında konu başlıklarının isimlendirilmesi bakımından farklar mevcuttur. *Îsâgûcî* adlı eserde “bab” lar şeklinde bir isimlendirme yolu takip edilirken, *Hidâyetü'l-hikme* eserinde “hidaye” ve “fasıl” şeklinde isimlendirilmektedir. Diğer yandan modal önermeler, modal kıyaslar, hulfî kıyas ve zamir kıyas sadece *Hidâyetü'l-hikme* eserinde ele alınmıştır. İşte biz bu çalışmada iki eserin mantık konularını karşılaştırdık. Bu çalışmayı yapmaktaki amacımız, Ebherî'nin mantık konularındaki görüşlerini karşılaştırmalı olarak tespit ederek onun yaklaşımı temelinde mantık biliminin, on üçüncü yüzyıldaki durumu hakkında bir kanaate ulaşmaya çalışmaktır.

Anahtar Kelimeler: Mantık, Ebherî, *Hidâyetü'l-hikme*, *Îsâgûcî*, Mukâyese.

The Comparison of al-Abharî's *Hidāyat al-ḥikma* and *Īsāghūjī* in Terms of Logical Issues

Abstract: One of the important logicians of the Muta'akhhirin period, Athir al-Din al-Abharî had great fame in the Islamic world with his works entitled *Īsāghūjī* and *Hidāyat al-ḥikma*. *Hidāyat al-ḥikma* comprises three sections as logic, physics and metaphysics. Another work by al-Abharî that has a noteworthy place in the madrasah curriculum was *Īsāghūjī*. This work thoroughly discussed logic. In both of his works al-Abharî discussed the logic subjects in the context of concept and affirmation as in the classical tradition. Although the two aforementioned works had significant similarities in terms of logic subjects, there were also differences. The two works were similar with regard to discussing the logic subjects laconically and not including categories. However, they were different with regard to naming the topic titles. While *Īsāghūjī* followed a method of naming as “babs”, *Hidāyat al-ḥikma* named the topic titles as “hidāyat” and “chapter (faşl)”. Also, modal propositions, modal comparisons, mixed analogical reasoning (qiyās-i khulf) and pronoun analogical reasoning were only discussed in *Hidāyat al-ḥikma*. In this study, we compared the logic subjects of the two works. Our purpose of conducting the study is to determine the views of al-Abharî on the logic subjects comparatively and arrive at an opinion about the situation of the science of logic in the thirteenth century on the basis of his approach.

Keywords: Logic, al-Abharî, *Hidāyat al-ḥikma*, *Īsāghūjī*, Comparison.

Giriş

İslam düşünce tarihinde İbn Sînâ mantık geleneğinin 13. yüzyıldaki en önemli temsilcilerinden biri olan Esîrüddin Mufaddal b. Ömer el-Ebherî (1200-1265), özellikle *Îsâgûcî* ve *Hidâyetü'l-hikme* adlı eserleriyle İslam dünyasında büyük bir üne kavuşmuştur. Bu iki eserin ortak özelliği, başta Selçuklu ve Osmanlı medreseleri olmak üzere İslam dünyasının pek çok yerinde asırlarca ders kitabı olarak okutulmalarıdır. Bu iki eser üzerine birçok şerh ve haşiye yazılmıştır.¹ Ders kitabı niteliğinde medreselerde kabul gören eserlerin başında Ebherî'nin *Îsâgûcî* ismiyle meşhur olan mantık risalesi gelmektedir. Şerh ve haşiye geleneği bağlamında birçok şerh ve haşiye kaleme alınmıştır. Bu bağlamda *Îsâgûcî*'nin en meşhur şerh-hâşiye zincirlerinden birini, bilinen ilk *Îsâgûcî* şarihi olan Hüsam Kâtî'nin (öl. 760/1359) şerhi ve onun Muhyiddin et-Tâlişî (öl. 884/1479) hâşiyesi oluştururken; ikincisini ise Molla Fenârî'nin (öl. 834/1431) şerhi ile Kavî-i (Kul) Ahmed b. Hızır'ın (öl. 950/1543) bu şerhe yazmış olduğu hâşiye oluşturmaktadır. Bu iki meşhur şerh-hâşiye zincirinden sonra *Îsâgûcî* şerhleri arasında öne çıkanlar arasında Zekerriyya el-Ensârî'nin (öl. 926/1520) *el-Muṭṭala'* isimli şerhi, Mahmut b. Hasan el-Mağnisevî'nin (öl. 1222/1807) *Muğni't- tullâb*, Ömer Feyzi et-Tokâdî'nin (öl. 1263/1849) *ed-Dürü'n-nâcî* isimli şerhleri ve İsmail Gelenbevî'nin (öl. 1205/1790) şerhi sayılabilir.² Diğer yandan *Hidâyetü'l-hikme* de İslam dünyasında değer gören eserlerden biridir. Eserin ne kadar önemli olduğu, üzerine yazılan şerh ve haşiyelerden anlaşılmaktadır. Bunların en bilinen olanları, Kâdî Mîr Meybudî (öl. 880/1475)³ ile Sadreddîn-i Şîrâzî (öl. 1050/1640) tarafından kaleme alınmıştır.⁴

Bu çalışmada Meşşâî geleneğe bağlı⁵ eserler kaleme alan Ebherî'nin mantık, fizik ve metafizik olmak üzere üç bölümden oluşan *Hidâyetü'l-hikme* ile sadece mantığa hasredilmiş *Îsâgûcî* eserinde mantık konularının

¹ Abdülkuddüs Bingöl, "Ebherî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 10/75-76; Esîrüddin el-Ebherî, "Ünlü Türk Mantıkçısı Ebherî ve Mantık Kuralları Risalesi", trc. Hüseyin Sarioğlu, *İlmi Araştırmalar Dergisi* 11 (2001), 152.

² Ferruh Özpilavcı, "Dâvûd-i Karsî'nin Şerhu Îsâgûcî Adlı Eserinin Eleştirmeli Metin Neşri ve Değerlendirmesi" *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi* 21/3 (Aralık 2017), 2016.

³ Kâdî Mîr Meybudî'nin hayatı ve eserleri için bk. Kâdî Mîr Meybudî, *Şerhu Hidâyeti'l-hikme* (Tahkik edenin yazdığı sunuş), thk. Kerim Faruk (Ankara: Sonçağ Yayınları, 2018), 20; Adem Evmeş, *Kâdî Mîr Meybudî'nin Mantık Görüşleri* (Kayseri: Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2020), 3-7.

⁴ Bingöl, "Ebherî", 10/76.

⁵ Ebherî'nin Meşşâî geleneğe bağlı olması hakkında bk. Kamil Kömürçü, *Esîrüddin el-Ebherî'nin Mantık Anlayışı* (Ankara: Yayınevi Yayınları, 2010), 14.

nasıl ele alındığını araştıracağız. Bu çalışmadaki amacımız hem Ebherî'nin mantık konularındaki görüşlerini karşılaştırmalı olarak ortaya koymak hem de yaşadığı dönemin önemli mantıkçılarından olması nedeniyle Ebherî'nin yaklaşımı ekseninde mantık biliminin, on üçüncü yüzyıldaki durumunu okumaktır. Söz konusu iki eseri karşılaştırırken tasavvur ve tasdik bağlamından hareketle kavramlar, tanım, önermeler, akıl yürütme ve beş sanat gibi mantığın ana konularını esas aldık.

Hidayetü'l-hikme mantık, fizik ve metafizik olmak üzere üç bölümden oluşmaktadır. Mantık bölümü *fasıl* ve *hidaye* şeklinde düzenlenmiştir. Birinci fasılda müfretler, ikinci fasılda önermeler ve üçüncü fasılda kıyas konusu ele alınmaktadır. *Hidaye* başlığı altında ise tanım (muarrif), çelişki (tenakuz), düz döndürme (aks-i müstevî), modal kıyaslar, hulfi kıyas, zamir kıyas, beş sanat ve kıyasta yanlış konuları ele alınmaktadır.

1. Kavram Teorisi

İslam mantık literatüründe lafız, mana ile ilişkisi bakımından ele alınmış ve lafzın manaya delaleti mantığın birinci konusunu oluşturmuştur.⁶ Ebherî'de İslam mantık literatüründe olduğu gibi *Hidayetü'l-hikme* eserine delalet konusuyla başlamaktadır. Bunun yanında Ebherî ne *Hidayetü'l-hikme* eserinde ne de *İsâgûcî* eserinde delaleti sözlü ve sözsüz olarak ele almıştır.⁷ Mantıkçıyı ilgilendiren sözün bir mana için konulmuş olmasıdır. Bundan dolayı da mantıkçılar sözlü vaz'î delaleti ele almıştır. Ebherî'de genel kabule uygun olarak sözlü vaz'î delaleti; mutabakat, tazammun ve iltizamî olmak üzere üç kısımda ele almaktadır. *Hidayetü'l-hikme*'de mutabakat, lafzın ismi olduğu mananın tamamına delaleti olarak ifade edilirken, tazammun lafzın ismi olduğu mananın bir parçasına delaleti olarak ifade edilmiştir. İltizamî delalet ise lafzın ismi olduğu manayı zihinsel bir gerektirme yoluyla göstermesidir. Mesela, “insan” lafzının “hayevân-ı nâtık” manasına delaleti mutabakatla; “nâtık” manasına delaleti tazammunla; “eşek” lafzının “akılsız”⁸ manasına ise iltizamî delalet yoluyla

⁶ Kömürcü, *Esîrüddin el-Ebherî'nin Mantık Anlayışı*, 35.

⁷ Ebherî'nin öğrencisi Kâtibî'de Şemsiyye risalesinde hocasını takip etmiştir. Krş. Ali b. Ömer Kâtibî, *er-Risâletü'ş-Şemsiyye* (İstanbul: Eser Kitabevi, 1970), 5.

⁸ Kâdizâde Rûmî'ye göre Ebherî'nin verdiği örnek iltizam delaleti için uygun değildir. Bunun yerine “iki göreliden birinin diğerine delaleti” örneğini vermesinin daha uygun olacağını ifade etmektedir. bk. Kâdizâde Rûmî, *Şerhu Mantiki'l-Hidâye*, thk. Abdulhamid Türkmanî (Beyrut: Dâru'l-Reyyâhîn, 1440/2019), 49; Ebherî'nin *İsâgûcî*'de verdiği örnek için bk. Esirüddin el-Ebherî, *İsâgûcî ve Şerhi*, thk. trc. ve şerh. Ferruh Özpıllavcı (İstanbul: Litera

delalet eder.⁹ Ebherî *Îsâgûcî* eserinde benzer şekilde mutabakat, tazammun ve iltizamî delaleti ele almaktadır. *Îsâgûcî*'de tazammunla delalet açıklanırken Ebherî tarafından “*eğer bu mananın parçası var ise*” kaydının konulması dikkat çekmektedir.¹⁰ Ebherî bu şekilde tazammunla delaletin iltizami delaleti gerektirmediğine işaret etmektedir.

Mantık ilminde kavramlar, ilk olarak basit (müfret) ve bileşik (müel-lef/mürekkap) olarak iki kısımda ele alınmaktadır.¹¹ Ebherî'de *Hidayetü'l-hikme* ve *Îsâgûcî* eserinde bu yaklaşımı benimseyerek basit ve bileşik kavramları ele almaktadır.

Hidayetü'l-hikme ve *Îsâgûcî*'de basit kavram, bir parçasıyla, kendisinin başka bir parçasının anlamı kastedilmeyendir. Bileşik kavram ise, bir parçasıyla, kendisinin başka bir parçasının anlamı kastedilendir. Ebherî, bileşik kavram için *Hidayetü'l-hikme* ve *Îsâgûcî* eserinde “taş atan (râmi'l-hicâre)” örneğini vermektedir. Basit kavram için ise sadece *Îsâgûcî* eserinde “insan” kavramını örnek vermiştir.¹²

Ebherî kavramları manalarında ortaklık kabul edip etmemelerine göre tikel (cüz'î) ve tümel (küllî) olarak iki kısımda ele almaktadır. Ebherî, “Zeyd” örneğinde olduğu gibi anlamın bizzat kendisi ortaklığa engel olan kavramın tikel olduğunu ifade etmektedir. Eğer aksi olursa yani ortalığa engel değilse kavram tùmeldir. Ebherî *Hidayetü'l-hikme* eserinde ilk olarak tikel ve tümel kavramlarını ele almaktadır. *Îsâgûcî* eserinde ise ilk olarak tümel ve tikel kavramlarını ele almaktadır. Dikkat çekici bir farklılık ise *Îsâgûcî*'de “mefhumu tasavvur etmenin bizâtili kendisi” ibaresine yer verirken; *Hidayetü'l-hikme*'de “mefhumun bizzat kendisi” ifadelerine yer vermektedir.¹³ Ebherî'nin *Îsâgûcî*'de tùmeli tikelden önce ifade etmesinin nedeni, mantıkta ele alınan tümel olmasından kaynaklanmaktadır. Zira tikeller sınırsız ve belirli bir kural altına alınmadıklarından dolayı mantıkçılar tarafından ele alınmamıştır.

Tümel kavram, altında yer alan fertleriyle ilişkisine göre değerlendiril-

Yayıncılık, 2017), 34.

⁹ Esirüddin el-Ebherî, *Hidayetü'l-hikme*, thk. Abdulhamid Türkmanî (Beirut: Dârul-Reyyâhîn, 1441/2019), 58.

¹⁰ Ebherî, *Îsâgûcî ve Şerhi*, 34; krş: Ebherî, *Hidayetü'l-hikme*, 58.

¹¹ Kâtibî, *er-Risâletü's-Şemsiyye*, 5; Ebu Ali İbn Sînâ, *İşaretler ve Tembihler*, trc. Ali Durusoy, Muhittin Macit, Ekrem Demirli (İstanbul: Litera Yayınları, 2013), 5; Mahmud Hasan el-Mağnîsî, *Muğni't-tullâb*, thk. İsam b. Mühezzeb es-Subui (Beirut: Dâr-ı Beyrût, 1430/2009), 85.

¹² Ebherî, *Hidayetü'l-hikme*, 59; krş: Ebherî, *Îsâgûcî ve Şerhi*, 34.

¹³ Ebherî, *Hidayetü'l-hikme*, 60-61; krş: Ebherî, *Îsâgûcî ve Şerhi*, 34

rildiğinde zâtî ve arazî olarak ikiye ayrılır.¹⁴ Tümel kavram, fertlere ait mahiyetin kendisi veya fertlere ait mahiyetin dâhilinde ise “zâtî” olarak isimlendirilir. Eğer tümel kavram, fertlere ait mahiyetin haricinde ise “arazî” olarak isimlendirilir.¹⁵

Zâtî kavramını, “mahiyete dâhil olan tümel” olarak tanımlayanların yanında “mahiyetin haricinde olmayan tümel” olarak tanımlayanlar da vardır. Yapılan bu ikinci tanım, mahiyeti de içermekte ve mahiyeti zâtî bir tümel kabul etmektedir. Bu durumda zâtî kavramı, mahiyet, cins ve ayırmadan meydana gelmektedir. Zâtî kavram birinci tanıma göre tanımlandığında ise kapsam daralmakta ve bu durumda zâtî kavramı, cins ve ayırmadan ibarettir. Özetle ikinci tanım, birinci tanımdan daha genel olmasına rağmen mantıkçılar nezdinde meşhur olan tanım birinci tanımdır.¹⁶ Ebherî, *Hidayetü'l-hikme* eserinde zâtî kavramını, mahiyetin haricinde olmayan olarak tanımlamaktadır. *Îsâgûcî* eserinde mantıkçılar nezdinde meşhur olan tanım ile tanımlamıştır. Mesela, insana ve ata nispetle canlı kavramı veya Zeyd ve Amr’a nispetle insan kavramı zâtîdir.¹⁷ Ebherî’nin *Îsâgûcî*’de yaptığı zâtî tanımı en uygun tanımdır. Zira bu tanımla tür kavramı zâtî kavramına dâhil olmaktadır.

Ebherî, mantık konularını karşılaştırdığımız iki eserinde “arazî” kavramı benzer şekilde tanımlamıştır. Arazî kavram, zâtî olmayandır. Yani mahiyetin haricinde olandır. İnsan kavramına nispetle gülücü ve yazıcı olması arazîdir.¹⁸ Zira insanın gülücü veya yazıcı olması onun mahiyetinin dışındadır.

Mantiğin tasavvurat kısmının önemli konularından biri de beş tümeldir. Zira beş tümel konusu, mantığın tasavvurat kısmının amacı olan tanım konusuna hazırlıktır. Beş tümel; cins, tür, ayırım, hassa ve genel arazdan ibarettir. Ebherî de beş tümel konusunu mantık geleneğine göre ele almıştır. *Hidayetü'l-hikme* eserinde cins, ayırım, tür, hassa ve genel araz şeklinde bir sıra izlerken; *Îsâgûcî* eserinde cins, tür, ayırım, hassa ve genel araz şeklinde ele almıştır.¹⁹

¹⁴ İbn Sînâ, *İşaretler ve Tembihler*, 6; Kâtibî, *er-Risâletü’ş-Şemsîyye*, 7; Zekerîyyâ el-Ensârî, *el-Muttalâ’*, thk. İbrahim ez-Zâhidî (Kerkük: Mektebetü Emîr, 2012), 62.

¹⁵ Mehmet Özturan, *İbn Sînâ Sonrası Kavram Mantiği-Kâtibî ve Kutbuddin Râzî Örneği-* (İstanbul: Klasik Yayınları, 2020), 101.

¹⁶ Özturan, *İbn Sînâ Sonrası Kavram Mantiği-Kâtibî ve Kutbuddin Râzî Örneği-*, 102.

¹⁷ Ebherî, *Hidayetü'l-hikme*, 62; krş. Ebherî, *Îsâgûcî ve Şerhi*, 34.

¹⁸ Ebherî, *Hidayetü'l-hikme*, 60-61; krş. Ebherî, *Îsâgûcî ve Şerhi*, 34.

¹⁹ Ebherî, *Hidayetü'l-hikme*, 62-67; krş. Ebherî, *Îsâgûcî ve Şerhi*, 36-37.

Hidayetü'l-hikme'de Ebherî beş tümelin sadece betimlerine/resm yer verirken, *Îsâgûci*'de “o nedir?” ve “o hangi şeydir?” soruları ekseninde açıklayarak, daha sonra mantıkçıların yaptıkları betimlere/resm yer vermiştir. Buna göre cins, “o nedir?” sorusunun cevabında hakikatleri farklı çoklar üzerine yüklenen/söylenen tümel” olarak betimlenir. Mesela, insan ve ata nispetle canlı kavramı cins olmaktadır. Üstünde herhangi bir cins bulunmayana “cinsü'l-ecnâs” denir.²⁰ Kâdîzâde Rûmî yaptığı şerhte Ebherî'nin tanımını analiz etmektedir. Rûmî'ye göre tanımda yer alan “çoklar üzerine yüklenen/söylenen” ifadesi ile “tümel” ifadesi eşanlamlı değildir. Bundan dolayı tümel ifadesi tanımda fazlalık değildir. Tanımda yer alan “tümel” ve “o nedir?” sorusunun cevabı” ifadesi ile de tür ve ayırım tanımdan çıkarılmıştır.²¹

Ebherî ayırımı “bir şeye ‘o türünde hangisidir?’ sorusunun cevabında yüklenen/söylenen tümel”²² şeklinde betimlemektedir. İnsana nispetle “düşünen” kavramı ayırım olmaktadır. Ebherî, bu konuda genel kabulün aksine “hangi şeydir” ifadesi yerine “hangi türdür” ibaresine yer vermektedir. Burada Ebherî üzerinde Fahreddin Râzî'nin açıkça etkisini görmekteyiz. Zira Râzî, *Mantıku'l-Mulahhas* eserinde “o nedir?” sorusu ile “o hangi şeydir?” sorularının aynı olduğunu ifade etmektedir. Bu durumda “o hangi şeydir?” sorusu ile zatiler talep edildiği gibi “o nedir?” sorusu ile talep edilen de aynı şey olmaktadır.²³ Ebherî'nin daha genel bir kavram olmasından dolayı “o türünde hangisidir?” ifadesini tercih ettiğini söyleyebiliriz.

Hidayetü'l-hikme'de tür, “sadece sayı bakımından birbirinden farklı olan çoklar üzerine yüklem/söylenen olan tümeldir.”²⁴ şeklinde betimlenmiştir. *Îsâgûci*'de ise benzer şekilde betimlenmiştir. Ancak “o nedir? sorusunun cevabında” ifadesi *Hidayetü'l-hikme*'de yer almamaktadır. Kâdîzâde Rûmî şerhinde nüshaların hatalarından dolayı yanlışlıkla bu şekilde yazılmış olabileceğini ifade etmektedir.²⁵ Ebherî yakın cinsin altın-

²⁰ Ebherî, *Hidayetü'l-hikme*, 62; krş. Ebherî, *Îsâgûci ve Şerhi*, 36.

²¹ Kâdîzâde Rûmî, *Şerhu Mantıki'l-Hidâye*, 60-61.

²² Ebherî, *Hidayetü'l-hikme*, 63; krş. Ebherî, *Îsâgûci ve Şerhi*, 36.

²³ Fahreddin Râzî, *Mantıku'l-mulahhas*, thk. Ehad Ferâmerz Karâmelîki - Âdîne Asgarînijâd (Tahran: Dânişgâh-ı İmam Sâdik, 1381), 83.

²⁴ Ebherî, *Hidayetü'l-hikme*, 63.

²⁵ Kâdîzâde Rûmî, *Şerhu Mantıki'l-Hidâye*, 66; krş. Ebherî, *Îsâgûci ve Şerhi*, 36.

da yer alan türe, “izâfî tür” denildiğini ifade etmektedir. Altında herhangi bir tür bulunmayana da “türlerin türü (nev‘ul-envâ‘)” denir.²⁶

Ebherî *Hidayetü'l-hikme*'de ilk olarak arazî kavramını, hassa ve genel araz olarak ikiye ayırmıştır. Daha sonrada hassa ve genel arazdan her birini, lazım ve mufârak olarak ikiye ayırarak ele almaktadır. *Îsâgûcî*'de ilk olarak araz kavramını araz-ı lazım ve araz-ı mufârak olarak ikiye ayırmıştır. Daha sonra bunlardan her birinin hassa ve genel olarak iki kısımda ele almıştır. Şimdi bunları ele alacağız.

Ebherî, tek bir türe özgü olana hassa,²⁷ denildiğini ifade etmektedir. Mesela, insanın gülücü ve yazıcı olması hassadır. Zira bu özellikler sadece insana özgüdür. Genel araz²⁸ ise iki veya daha fazla türde mevcut olandır. Mesela siyahlık, beyazlık, uyumak ve yürümek birer genel arazdır. Zira insan da yürüyendir, hayvan da yürüyendir. Lâzım ise mahiyetten ayrılması mümkün olmayandır. Hassayı lâzım için insanın bilkuvve gülücü olması; araz-ı lâzım için ise dört sayısının çift olması örnek verilebilir. Mufârak ise mahiyetten ayrılması mümkün olandır. Lâzım-ı mufâraka insanın bilfiil gülücü olması; araz-ı mufâraka ise insanın siyah olması örnek verilebilir.²⁹

Gelinen bu noktada şunu ifade etmek gerekir ki tasavvurâtın temelini oluşturan lafızlar ve beş tümel konusu her iki eserde de en azından temel tanımlar ihmal edilmeden incelenmiştir. Ancak *Hidayetü'l-hikme*'deki anlatım *Îsâgûcî*'den daha zengindir. Bu durumun şimdiye kadar incelenen konuların bütününde görülmektedir.

2. Tarif (Tanım) Teorisi

Tarif, sözlükte “tanıtmak, belirtmek, bildirmek” anlamlarına gelmektedir. Tarif kavramını mantık, usul ve kelâm âlimleri “kendisinin bilinmesi başka bir şeyin bilgisini gerektiren söz” anlamında kullanmaktadırlar. Günümüzde ise Türkçede tarif yerine tanım kavramı kullanılır. Kapalı ve müphem kavramları açıklamak için kullanılan kavramlara tarif denildiği

²⁶ Ebherî, *Hidayetü'l-hikme*, 64.

²⁷ İbn Sînâ hassa'yı;” yalnızca tek bir hakikatin altında bulunan şeye zâtî olmayan bir şekilde söylenen tümeldir,” şeklinde betimlemiştir. bk. İbn Sînâ, *İşaretler ve Tembihler*, 16; Ebherî'nin *Îsâgûcî* eserinde yer alan hassa betimi için bk. Ebherî, *Îsâgûcî ve Şerhi*, 36.

²⁸ Genel araz; “tek bir hakikatin altında bulunana ve ondan başkasına zâtî olmayan bir söz olarak söylenen bir tümel”, olarak betimlenmiştir. bk. İbn Sînâ, *İşaretler ve Tembihler*, 16; krş. Ebherî, *Îsâgûcî ve Şerhi*, 36.

²⁹ Ebherî, *Hidayetü'l-hikme*, 64-67.

gibi muarrif ve el-kavlü'ş-şârih adı da verilir.³⁰ Ebherî *Hidayetü'l-hikme*'de muarrif ifadesini, *İsâgûcî*'de el-kavlü'ş-şârih ifadesini kullanmıştır.

Yukarıda mantıkla ilgili ifade ettiğimiz terimlerden olan muarrif ve el-kavlü'ş-şârih, had ve betim/resm'den daha geniş anlamlı tarifdir. Had, bir şeyin mahiyetine delalet eden sözdür.³¹ Had, tam ve nâkıs olarak ikiye ayrılır. Hadd-i tam, bir şeyin hakikatine delalet eden sözdür. Hadd-i tam, o şeyin kaim kılanlarını bütünüyle kapsamaktadır. Bundan dolayı yakın cins ve yakın ayırmadan meydana gelmelidir. Mesela, insanın “hayevân-ı nâtık” olarak tarif edilmesi hadd-i tamdır. Ebherî *Hidâyetü'l-hikme*'de hadd-i nakısın uzak cins ve ayırmadan veya genel araz ve ayırmadan meydana geldiğini ifade etmektedir. *İsâgûcî* eserinde uzak cins ve yakın ayırmadan oluştuğunu ifade etmektedir. Mesela, insanın “düşünen cisim” veya “düşünen varlık” olarak tarif edilmesi hadd-i nakıstır.³²

Betim/resm de had gibi tam ve nakıs olarak iki kısma ayrılır. Tam betim/resm, bir şeyin yakın cinsi ile ayrılmaz hassalarından veya yakın cins ve hassadan yapılandır.³³ İnsanın tanımında gülendir, denilmesi resmdir. Eksik betim/resm ise, tek bir gerçeklikten meydana gelen arazlardan³⁴ veya uzak cins ve hassadan ya da genel araz ve hassadan³⁵ meydana gelmiştir, şeklinde ifade edilebilir. İnsanın tanımında, iki ayağı üzerine yürüyen, geniş tırnaklı, derisi tüysüz, dik yapılı ve gülücüdür,³⁶ denilmesi böyledir. *Hidâyetü'l-hikme* eserin de insanın tanımında gülücü cisim veya gülücü varlık³⁷ olması örneği verilmektedir.

İslam mantık tarihinde mantıkçılar arasında tartışılan konulardan biri de tanımda genel arazın kullanımıyla ilgilidir. Mütekaddimin mantıkçılarına göre genel araza tanımda itibar edilirken; müteahhirin mantıkçılarına göre itibar edilmez.³⁸ Ancak müteahhirin mantıkçılarından bazıları tanımda genel araza itibar etmektedir. Nitekim Ebherî *İsâgûcî* eserinde müteahhirin mantıkçıların görüşlerini takip ederken, *Hidâyetü'l-hikme*

³⁰ Ömer Türker, “Tarif”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2011), 40/28.

³¹ İbn Sînâ, *İşaretler ve Tembihler*, 16; ayrıca bk. Ebherî, *İsâgûcî ve Şerhi*, 38.

³² Ebherî, *Hidâyetü'l-hikme*, 68; krş. Ebherî, *İsâgûcî ve Şerhi*, 38.

³³ Ebherî, *Hidâyetü'l-hikme*, 68; krş. Ebherî, *İsâgûcî ve Şerhi*, 38.

³⁴ Ebherî, *Hidâyetü'l-hikme*, 69.

³⁵ Ebherî, *Hidâyetü'l-hikme*, 69.

³⁶ Ebherî, *İsâgûcî ve Şerhi*, 38.

³⁷ Ebherî, *Hidâyetü'l-hikme*, 70.

³⁸ Kutbuddin Râzî, *Tahrîrü'l-kavâidi'l-mantikiyye fî şerhi'r-Risâleti'ş-şemsiyye (er-Risâletü'ş-Şemsiyye içinde)*, thk. Muhsin Bîdârfer, 3. Bs. (Kum: Menşûrât-ı Bîdâr, 1426/2005), 214-215.

eserinde müteahhirin mantıkçılarının görüşünü kabul etmektedir. Müteahhirin dönemi mantıkçılarından Seyyid Şerif Cürçânî'ye göre genel araz ve hassadan meydana gelen tanım resm-i nakıs olabilir. Hatta genel araz ve hassadan meydana gelen tanım tek başına hassadan meydana gelen tanımdan daha güçlü olmaktadır. Aynı şekilde genel araz ve ayırmdan meydana gelen tanımda hadd-i nakıs olur. Aynı mantıkla düşünüldüğünde ayırım ve hassadan meydana gelen tanımda hadd-i nakıs olmaktadır. Yapılan bu tanım genel araz ve ayırmdan yapılan tanımdan daha güçlü olur.³⁹ Ebherî *Hidâyetü'l-hikme* eserinde genel araz ile temyîzin olduğunu ve böyle yapılan tanımın geçerliliğini savunur.

3. Önerme Teorisi

Klasik mantığın temel konularından biri de önermelerdir. Zira önermeler konusu bilinmeden kıyas konusunun bilinmesi mümkün değildir. Bu bakımdan önermeler konusu klasik mantığın önemli konularından biri olmakta ve kıyaslara hazırlık olarak ele alınmaktadır.⁴⁰

Aristoteles, önermeyi, “bir şey hakkında, tasdik edici veya inkâr edici söz” olarak ifade etmiştir.⁴¹ İslam mantıkçıları da Aristoteles'in yaptığı tanıma benzer şekilde önermeyi tanımlamışlardır. İbn Sînâ önermeyi (haber-i terki), “onu söyleyen için ‘sözünde doğrudur’ ya da ‘yanlıştır’ denilendir.”⁴² şeklinde ifade etmektedir. Ebherî *İsâgûcî*'de önermeyi “söyleyenine, bu sözünde “doğrudur” ya da “yanlıştır” demenin mümkün/sahih olduğu sözdür.” şeklinde tanımlamıştır. Ebherî'nin yapmış olduğu önerme tanımında İbn Sînâ etkisi açıkça görülmektedir. Müteahhirin dönemi önemli mantıkçılarından Kâtibî'de İbn Sînâ ve Ebherî etkisi görülmektedir. Kâtibî, Ebherî'nin yapmış olduğu tanımı *eş-Şemsiyye* eserinde benzer şekilde dile getirmiştir.⁴³ Ancak Ebherî *Hidâyetü'l-hikme* eserinde biraz daha farklı bir tanım benimsemiştir. *Hidâyetü'l-hikme* eserinde öner-

³⁹ Seyyid Şerif Cürçânî, *Hâşiye alâ Kutbuddîn Râzî (er-Risâletü's-Şemsiyye içinde)*, thk. Muhsin Bîdârfer, 3. Bs. (Kum: Menşûrât-ı Bîdâr, 1426/2005), 215; benzer ifadeler için bk. Kâdî Mir Meybudî, *Şerhu's-Şemsiyye*, Süleymaniye Kütüphanesi, İzmirli İsmail Hakkı, nr. 1694, 80; Molla Fenârî, *el-Fevâ'idü'l-Fenâriyye*, thk. Mustafa Şeyh Mustafa, 2. Bs. (Beyrut: Mektebetü'l-Hâşimî, 2015), 84-85; Özturan, *İbn Sînâ Sonrası Kavram Mantığı-Kâtibî ve Kutbuddîn Râzî Örneği*, 230.

⁴⁰ İbrahim Çapak, *Gazâlî'nin Mantık Anlayışı* (Ankara: Elis Yayınları), 101.

⁴¹ Aristoteles, *Organon-III* (Birinci Analitikler) trc. H. Ragıp Atademir (İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1996), 3.

⁴² İbn Sînâ, *İşaretler ve Tembihler*, 21.

⁴³ Ebherî, *İsâgûcî ve Şerhi*, 40; krş. Ali b. Ömer Kâtibî, *Şemsiyye Risalesi*, thk. trc. ve şerh. Ferruh Özpilavcı (İstanbul: Litera Yayıncılık, 2017), 90.

meyi, “söyleyenine, sözünde doğrudur ya da yanlıştır, denilen sözdür.” şeklinde tanımlamıştır.⁴⁴ Görüldüğü üzere iki tanım arasındaki en belirgin farklılık, *Hidâyetü'l-hikme* eserinde önermenin tanımında “mümkün olduğu/sahih olduğu” ifadesinin yer almamasıdır. Ancak söz konusu tanımlar içerisinde Ebherî'nin *Îsâgûci*'de yapmış olduğu tanım en uygun tanımdır. Çünkü önermelerde amaçlanan, doğru veya yanlış olduğunu söylemenin mümkün olduğu sözlerdir.

Mantıkçılar önermeleri çeşitli sınıflamalara tabi tutmuşlardır. Yüklemli ve şartlı önermeler; olumlu ve olumsuz ve tümel, tikel vb. şekilde mantıkçılar tarafından ele alınmıştır. Biz burada Ebherî'nin *Hidâyetü'l-hikme* ve *Îsâgûci* eserinde ele aldığı önermeleri inceleyeceğiz.

Önermeler, yüklemli (hamliyye) ve şartlı (şartiyye) olarak ikiye ayrılır. “Konu, yüklemdir.” veya “Konu, yüklem değildir.” şeklinde hükmedilen bu tür önermelere yüklemli önerme denir.⁴⁵ Mesela, “Zeyd kâtiptir.” örneği yüklemli bir önermedir. Yüklemli önermenin birinci ögesine yani üzerine hükmedilene (mahkûmun aleyh) konu (mevzu), ikinci ögesine yani kendisiyle hükmedilene (mahkûmun bih) yüklem (mahmul) denir.⁴⁶ Eğer önermedeki bağ kaldırıldığında iki tarafta birer önerme kalırsa, bu tür önermelere şartlı önermeler denir.⁴⁷ Şartlı önermeler; bitişik ve ayrık şartlı olarak ikiye ayrılır. “Eğer güneş doğmuşsa, gündüz mevcuttur.” önermesi bitişik şartlı bir önermedir. “Sayı ya çifttir ya da tektir.” önermesi de ayrık şartlı bir önermedir. Şartlı önermelerin birinci kısmına “mukaddem”, ikinci kısmına ise “tâlî” denir.⁴⁸

Bitişik şartlı önermeler, lüzûmiyye (gerekli) ve ittifâkiyye (raslantılı) olarak iki kısma ayrılır. Lüzûmiyye, önermenin yani mukaddemin, başka bir önermeyi (tâlî) gerekli kılması ile hükmedilen önermelerdir. Mesela, “Eğer güneş doğmuşsa” önermesi “Gündüz mevcuttur.” önermesini gerektirmektedir. İttifâkiyye ise önermenin yani mukaddemin, başka bir önermeyle rastlantı sonucu bir araya gelmesiyle meydana gelen önermelerdir. Mesela, “İnsan düşünen ise eşek de anırandır.” önermesi böyledir.

Ayrık şartlı önermeler, hakikiye, mâniatü'l-cem' mâniatü'l-hulû olarak üç kısma ayrılmaktadır. Eğer önermede iki cüz arasında hem doğru-

⁴⁴ Ebherî, *Hidâyetü'l-hikme*, 71.

⁴⁵ Ahmet Cevdet Paşa, *Mi'yâr-ı Sedât*, sad. Hasan Tahsin Feyizli (Ankara: Fecr Yayınları, 2018), 56.

⁴⁶ Ebherî, *Hidâyetü'l-hikme*, 71; krş. Ebherî, *Îsâgûci ve Şerhi*, 40.

⁴⁷ Ahmet Cevdet Paşa, *Mi'yâr-ı Sedât*, 56.

⁴⁸ Ebherî, *Hidâyetü'l-hikme*, 71; krş. Ebherî, *Îsâgûci ve Şerhi*, 40.

luk hem de yanlışlık bakımından aykırılıkla hükmolunursa, önerme ayırık şartlı hakikiyedir. Mesela, “Sayı ya çifttir ya da tektir.” veya “Sayı ya fazla ya eksik ya da eşittir.” önermesi hakikiyedir. Eğer önermede iki cüz arasında sadece doğruluk bakımından aykırılıkla hükmolunuyorsa buna mâniatü'l-cem' denir. Bu şey, ya taştır ya da ağaçtır, gibi. Eğer önermenin cüzleri arasında doğrulukta değil, yanlışlık bakımından aykırılıkla hükmedilirse, önerme mâniatü'l-hulûdur. Zeyd ya denizdedir veya boğulmamıştır, gibi.⁴⁹ Ebherî hem *Îsâgûcî* eserinde hem de *Hidâyetü'l-hikme* eserinde şartlı önermeleri benzer şekilde almıştır. *Hidâyetü'l-hikme* eseri *Îsâgûcî* eserinden biraz daha geniş kapsamlı olduğundan Ebherî, tanımlara da yer vererek benzer örnekleri kullanmıştır.

Ebherî, yüklemli önermeleri niteliklerine göre olumlu ve olumsuz; niceliklerine göre ise tekil (mahsûsa), tümel, tikel ve belirsiz önermeler şeklinde ele almıştır. Olumlu önermeler, yüklemde bildirilen niteliğin konuda bulunduğu onaylandığı önermelerdir. Mesela, “Zeyd kâtiptir.” önermesi olumludur. Olumsuz önermeler, yüklemde bildirilen niteliğin konuda bulunduğu onaylanmadığı önermelerdir. Mesela, “Zeyd kâtip değildir.” önermesi olumsuzdur.⁵⁰ Yüklemli önermenin konusu belirli bir kişi olursa, tekil önerme denir. Mesela, “Zeyd kâtiptir.” veya “Zeyd kâtip değildir.” önermelerinde konu olan Zeyd, belirli bir kişiyi ifade etmektedir. Eğer önermenin konusu tümel ise önerme tümel olur. Mesela, “Her insan hayevandır.” veya “Hiçbir insan taş değildir.” önermeleri tümeldir. Eğer önermenin bir kısmını içine alıyorsa önerme tikel olur. Mesela, “Bazı insanlar kâtiptir.” veya “Bazı insanlar kâtip değildir.” önermeleri tikeldir. Önermenin konusu nicelik belirtmiyorsa önerme belirsiz (mühmele) olur. Mesela, “İnsan kâtiptir.” veya “İnsan kâtip değildir.” önermeleri belirsizdir. Ebherî belirsiz önermeleri, tikel önerme olarak kabul etmektedir.⁵¹

Ebherî *Hidâyetü'l-hikme* eserinde ayrıca önermeleri ma'dûle ve muhassala şeklinde sınıflandırarak ele almaktadır. Önermenin yüklemde veya konusunda olumsuzluk edatı bitişirse önerme “ma'dûle” olur. Mesela, “Zeyd kâtip değildir.” önermesi ma'dûledir. Ma'dûle olmayan önerme olumlu ise “muhassala”, olumsuz ise “basite” olarak isimlendirilir. Ebherî'ye göre olumlu ma'dûle ile olumsuz basite arasındaki fark bağdan

⁴⁹ Ebherî, *Hidâyetü'l-hikme*, 74-76; krş. Ebherî, *Îsâgûcî ve Şerhi*, 42.

⁵⁰ Ebherî, *Hidâyetü'l-hikme*, 72; Ebherî, *Îsâgûcî ve Şerhi*, 41; İbrahim Emiroğlu, *Klasik Mantığa Giriş*, (Ankara: Elis Yayınları, 2009), 109.

⁵¹ Ebherî, *Hidâyetü'l-hikme*, 73; Ebherî, *Îsâgûcî ve Şerhi*, 41; Emiroğlu, *Klasik Mantığa Giriş*, 111.

(rabita) kaynaklanmaktadır. Söz konusu önermede bağ, olumsuzluk edatından önce yer alırsa olumlu ma'dûle önerme; olumsuzluk edatından sonra gelirse de olumsuz basite önerme olarak isimlendirilir.⁵²

Ebherî'nin *Hidâyetü'l-hikme* eserinde ele aldığı *Îsâgûcî* eserinde ele almadığı konulardan biri de modal önermelerdir. Ebherî bu eserinde sadece beş modal önermeden bahsetmiştir. Modal önermelerden zarure-i mutlaka, vücûdiyye-i lâ zarure, mutlaka-i âmme, mümkin-i hâsse ve mümkin-i âmmeyi ele almıştır. Buna göre zarure-i mutlaka, konunun zatının devamı nedeniyle konunun yükleme zorunlu olarak olumlu ve olumsuz olarak hükmedildiği önermelerdir. Mesela, “Her insan zorunlu olarak canlıdır.” ve “Hiçbir insan zorunlu olarak taş değildir.” önermeleri böyledir. Vücûdiyye-i lâ zarure, kendisinde yüklem konuya zorunlu olarak değil de bilfiil olarak sabit olmasına hükmedilen önermelerdir. Mesela, “Her insan zorunlu olmayarak nefes alır.” ve “Her insan zorunlu olmayarak nefes almaz.” önermeleri böyledir. Mutlaka-i âmme, kendisiyle yüklem konu için sabit oluşuna veya başka bir kayıt eklemeyen bilfiil konunun yüklem için olumsuz hüküm verildiği önermelerdir. Mesela, “Her insan nefes alandır.” veya “Hiçbir insan nefes alan değildir.” önermeleri böyledir. Mümkin-i hâsse, kendisiyle yüklem konu için bilkuvve ve sabit oluşuna veya olumsuz oluşuna hükmedilen önermelerdir. Bu tür önermelerde yüklemle konu, varlıkta ve yoklukta birbirleri için zorunlu değildir. Mesela, “Her insan imkân-ı hâsse ile yazıcıdır.” ve “Her insan imkân-ı hâsse ile yazıcı değildir.” önermeleri böyledir. Mümkin-i âmme, kendisinden zarure-i mutlakının hükmünün kaldırıldığı önermelerdir. Bu tür önermelerde hükmün kaldırılması ya yokluk ya da varlık yönünden olur. Mesela, “Her insan imkân-ı âmme ile yazıcıdır.” veya “Hiçbir insan imkân-ı âmme ile yazıcı değildir.” önermeleri böyledir.⁵³

Klasik mantıkta çelişki (tenâkuz) ve döndürme (aks) konuları, İslam mantıkçıları önermeler bölümünde, ‘ahkâm-ı kazâyâ’ başlığı altında, Batı mantıkçıları ise genellikle akıl yürütme bölümünde, vasitasız çıkarım adı altında incelerler. Başlıklar farklı olsa da üzerinde durulan şeyler aynıdır. İslam mantıkçıları, aşağıda göreceğimiz gibi, iki önermeyi ele alıp, bunların birbirleriyle olan ilişkilerini, Batı mantıkçıları ise bu iki önerme arasındaki ilişkinin altında bulunan akıl yürütmeyi esas almışlardır.⁵⁴ İbn

⁵² Ebherî, *Hidâyetü'l-hikme*, 74.

⁵³ Ebherî, *Hidâyetü'l-hikme*, 78-81.

⁵⁴ Necati Öner, *Klasik Mantık* (İstanbul: Divan Kitap, 2011), 106.

Sînâ çelişkiyi (tenâkuz), “iki önermenin zâtı gereği belirli ya da belirsiz olarak, biri doğru iken diğeri yanlış olacak tarzda olumluluk ve olumsuzluk yönünden birbirinden farklı olması”⁵⁵ şeklinde tanımlamıştır. Ebherî hem *Îsâgûcî* hem de *Hidâyetü'l-hikme* eserinde çelişkiyi İbn Sînâ'nın yaptığı tanıma benzer şekilde tanımlamıştır. Ebherî'ye göre çelişki, iki -çelişik- önermenin birinin doğru diğerin yanlış olmasını bizâtihî gerektirecek şekilde olumluluk ve olumsuzluk yönünden birbirinden farklı olmasıdır. Mesela, “Zeyd yazandır.” önermesi ile “Zeyd yazan değildir.” önermesi çelişiktir.⁵⁶ Ebherî *Hidâyetü'l-hikme* eserinde çelişkiyi tanımlarken *Îsâgûcî* eserinden farklı olarak “iki çelişik önerme” ifadesini kullanmıştır. Ebherî burada bu şekilde bir ifade kullanarak, çelişkinin önermeler arasında gerçekleştiğini ifade etmektedir. Zira çelişki önermeler arasında olduğu gibi müfretler arasında da olabilir.

İki önermenin çelişik olabilmesi sekiz şartın bulunmasına bağlıdır. Bunlar; konu (müsnedün ileyh), yüklem (müsned), zaman, mekân, izafet, kuvve ve fiil, parça bütün ve şart birliğidir.⁵⁷ Ebherî'de İbn Sînâ⁵⁸ ve Fahreddin Râzî'de⁵⁹ olduğu gibi bu sekiz şartı hem *Îsâgûcî* hem de *Hidâyetü'l-hikme* eserinde dile getirmektedir. Buna göre tümel olumlu önermenin çelişği tikel olumsuz önermedir. Mesela, “Her insan canlıdır.” tümel olumlu önermenin çelişği “Bazı insanlar canlı değildir.” önermesi olmaktadır. Tümel olumsuz önermenin çelişği ise tikel olumludur. Mesela, “Hiçbir insan canlı değildir.” önermesinin çelişği “Bazı insanlar canlıdır.” önermesi olmaktadır.⁶⁰

Ebherî, nicelikli önermeler (mahsûra) arasında çelişkinin meydana gelebilmesi için dokuzuncu şart olarak, iki önermenin nicelik yani tümellik ve tikellikte hususunda birbirinden farklılaşmasını şart koşturmaktadır. Zira iki tümel önermenin ikisi de bazen yanlış olabilir. Mesela, “Her insan yazandır.” önermesi ile “Hiçbir insan yazan değildir.” önermesi beraber yanlış olabilir. Öte yandan iki tikel önermenin ikisi de bazen doğru ola-

⁵⁵ İbn Sînâ, *İşaretler ve Tembihler*, 40.

⁵⁶ Ebherî, *Hidâyetü'l-hikme*, 87; Ebherî, *Îsâgûcî ve Şerhi*, 44; Fahreddin Râzî'nin çelişki (tenâkuz) tanımı için bk. Fahreddin Râzî, *Lübâbü'l-işârât ve't-tenbihât*, thk. Ahmed Hicazî (Mısır: Mektebetü'l-Ezheriyye, 2015), 42-43.

⁵⁷ Adem Evmeş, “Mahmud Hasan el-Mağnîsî'nin Mantık Anlayışı”, *Mantık Araştırmaları Dergisi* 2 (2020), 58.

⁵⁸ Bk. İbn Sînâ, *İşaretler ve Tembihler*, 40.

⁵⁹ Bk. Fahreddin Râzî, *Lübâbü'l-işârât ve't-tenbihât*, 43.

⁶⁰ Ebherî, *Hidâyetü'l-hikme*, 88-89; Ebherî, *Îsâgûcî ve Şerhi*, 44.

bilir. Mesela, “Bazı insanlar yazandır.” önermesi ile “Bazı insanlar yazan değildir.” önermesi beraber doğru olabilir.⁶¹

Klasik mantığın önemli konularından biri de döndürmedir. Ebherî İsâgûcî eserinde düz döndürmeyi, “bir önermenin niteliğine, doğruluk ve yanlışlığına dokunmadan önermenin konusunu yüklem, yüklemine konu yapmak”⁶² şeklinde tanımlamıştır. *Hidâyetü'l-hikme* eserinde düz döndürmeyi, “bir önermenin niteliğine, doğruluk ve yanlışlığına dokunmadan önermenin konusunu yüklem, yüklemine konu yapmak ya da mukaddemini tâlî, talîsini mukaddem yapmak.”⁶³ şeklinde ifade etmektedir. Ebherî yaptığı bu tanımla şartlı önermelerinde döndürüleceğini ifade etmiştir.

Ebherî İsâgûcî eserinde yüklemli önermelerin düz döndürülmelerini açık bir şekilde ele alırken, *Hidâyetü'l-hikme* eserinde yüklemli önermelerin düz döndürülmelerini modal önermelerle beraber almıştır. Son olarak bitişik şartlı olumlu ve olumsuz önermelerin döndürülmelerini özet bir şekilde ele almıştır. Buna göre tümel ve tikel olumlu önermeler, tümel olarak döndürülemez. Zira “Bütün insanlar canlıdır.”, önermesi doğru olduğu halde “Bütün canlılar, insandır.” önermesi doğru olmaz. Tümel olumlu önermeler, tikel olumlu olarak döndürülür. “Bütün insanlar canlıdır.” önermesi “Bazı canlılar insandır.” şeklinde döndürülür. Tikel olumlu önermelerde tikel olumlu olarak döndürülür.⁶⁴

Tümel olumsuz önermeler açık bir şekilde tümel olumsuz olarak döndürülür. Çünkü “Hiçbir insan taş değildir.” önermesi doğru olduğunda, bu önermenin döndürmesi olan “Hiçbir taş, insan değildir.” önermesi de doğru olur.⁶⁵ Tikel olumsuz önermelerin döndürmesi yoktur. Çünkü “Bazı canlılar, insan değildir.” önermesi doğru olduğu halde, bu önermenin döndürmesi olan “Bazı canlılar, canlı değildir.” önermesi değildir.⁶⁶

Ebherî, yüklemli önermelerin döndürmelerini ele aldıktan sonra modal önermelerin döndürülmelerini *Hidâyetü'l-hikme* eserinde incelemiştir. Ebherî, modalitesi zarure olan tümel olumsuz önermenin, zarure tümel olumsuz olarak döndürüldüğünü iddia etmiştir. Zira “Hiçbir C, zaruretle B değildir.” önermesinin anlamı B ve C'nin bir arada bulunması imkânsızdır. Bu durumda önerme ancak “Hiçbir B, zaruretle C değildir.”

⁶¹ Ebherî, *Hidâyetü'l-hikme*, 88-89; Ebherî, *İsâgûcî ve Şerhi*, 44.

⁶² Ebherî, *İsâgûcî ve Şerhi*, 46.

⁶³ Ebherî, *Hidâyetü'l-hikme*, 90.

⁶⁴ Ebherî, *Hidâyetü'l-hikme*, 93; Ebherî, *İsâgûcî ve Şerhi*, 46.

⁶⁵ Ebherî, *İsâgûcî ve Şerhi*, 46.

⁶⁶ Ebherî, *Hidâyetü'l-hikme*, 94; Ebherî, *İsâgûcî ve Şerhi*, 46.

şeklinde döndürülür. Modalitesi tümel olumsuz vucûdiyye, mutlaka-i âmme, mümkin-i hâsse ve mümkin-i âmme olan önermelerin döndürmesi yoktur. Çünkü “Hiçbir insan nefes almayandır.” önermesi doğru olduğunda bu önermenin döndürmesi olan “Hiçbir nefes alan insan değildir.” önermesi doğru olmaz. Zira bazı nefes alanların zorunlu olarak insan olması gerekir. Modalitesi zaruriye, vucûdiyye ve mutlaka-i âmme olan önermeler, mutlaka-i âmme olarak döndürülür. Diğer yandan mümkin-i hâsse veya mümkin-i âmme olan önermelerde mümkin-i âmme olarak döndürülür.⁶⁷

Ebherî son olarak bitişik şartlı olumlu ve olumsuz önermelerin döndürülmesini ele almıştır. Buna göre bitişik şartlı önerme olumsuz tümel olursa, tümel olarak döndürülür. Eğer tikel olursa, bu tür önermelerin döndürmesi yoktur. Bitişik şartlı önerme olumlu tümel veya tikel olursa, tikel olumlu olarak döndürülür. Ebherî'nin yaptığı bu açıklamalar yüklemli önermelerin döndürülmesi konusundaki açıklamalarla aynı yöndedir.⁶⁸

4. Akıl Yürütme Teorisi

Klasik mantığın en önemli konusu kıyasdır. Bundan dolayı kıyasla ilişkisi olan beş tümel, tanım ve önermeler konusu mantıkta ele alınmaktadır. Mantıkçılar kıyasa büyük bir önem atfetmişlerdir. Bu önemin nedeni, Aristoteles'in kıyasa yüklediği anlamdan kaynaklanmaktadır. Klasik mantıkta genellikle akıl yürütme çeşitleri olarak, tümdengelim (tâtil), tümevarım (istikra) ve analogi (temsil) ele alınmaktadır. Klasik mantık içerisinde en çok verilen akıl yürütme tümdengelimidir. Tümdengelimin en mükemmel şekli de kıyas olarak kabul edilir.⁶⁹

İbn Sînâ kıyası, “sözlerden meydana gelmiş bir sözdür ki, vazeden sözler doğru kabul edildiğinde, zatı gereği başka söz gerekli olur.” şeklinde tanımlamıştır.⁷⁰ İbn Sînâ etkisini üzerinde açıkça gördüğümüz Ebherî, kıyası İbn Sînâ gibi tanımlamıştır. Kıyas, “sözlerden meydana gelen sözdür ki o sözlerden, doğru kabul edildikleri zaman, zatı gereği başka bir söz

⁶⁷ Ebherî, *Hidâyetü'l-hikme*, 93-94.

⁶⁸ Ebherî, *Hidâyetü'l-hikme*, 94-95.

⁶⁹ Öner, *Klasik Mantık*, 121; Doğan Özlem, *Mantık* (İstanbul: Notos Kitap Yayınları, 2011), 38.

⁷⁰ İbn Sînâ, *İşaretler ve Tembihler*, 58; Ebu Ali İbn Sînâ, *en-Necât*, thk. Muhammed Osman (Kahire: Mektebetü's-Sekâfe, 2013), 74.

gerekli olur.”⁷¹ Özetle diyebiliriz ki Ebherî üzerinde İbn Sînâ etkisi kıyasın tanımında da görülmektedir.

İbn Sînâ'da olduğu gibi⁷² Ebherî de kıyası, iktirânî (kesin) ve istisnâî (seçmeli) olarak ikiye ayırır. Buna göre iktirânî kıyas, sonucun kendisi veya çelişği öncüllerde açıkça görülmeyen kıyastır. Mesela, “Her C, B'dir.” ve “Her B, A'dır.” O halde “Her C, A'dır.” şeklinde kurulan kıyas iktirânîdir. İstisnâî kıyas ise sonucun kendisi veya çelişği öncüllerden açıkça görülen kıyastır. Mesela;

“Eğer güneş doğmuşsa gündüz mevcuttur.

Fakat güneş doğmuştur.

O halde gündüz mevcuttur.” şeklinde kurulan kıyas istisnâîdir.⁷³

Kıyas bazı parçalardan meydana gelmektedir. İktirânî kıyasın iki öncülünde tekrar edene “orta terim (hadd-i evsât)” denir. Ulaşılmak istenen sonucun konusu “küçük terim (hadd-i aşğâr)”, yüklemi ise “büyük terim (hadd-i ekber)” olarak isimlendirilir. Küçük terimin bulunduğu öncüle “küçük öncül (mukaddime-i suğrâ)”, büyük terimin bulunduğu öncüle de “büyük öncül (mukaddime-i kübrâ)” denir. Orta terimin diğer iki terim yanındaki konumuna göre meydana gelen yapıya (hey'et) “şekil” denir. Büyük öncül ile küçük öncülün meydana getirdiği te'lîfe de “karîne” denir.⁷⁴

Ebherî *Hidâyetü'l-hikme* eserinde iktirânî kıyasları, meydana geldiği öncüller açısından ele almaktadır. Buna göre iktirânî kıyaslar ya iki yüklemli önermeden ya da şartlı önermelerden meydana gelir. Ebherî, iki yüklemli önermeden meydana gelen kıyasları dört şekil üzerinden ele almaktadır. Buna göre orta terim, küçük öncülde yüklem, büyük öncülde konu ise birinci şekil olur. Eğer orta terim iki öncülde yüklem olursa ikinci şekil, iki öncülde konu ise üçüncü şekil olur. Birinci şeklin aksine orta terim küçük öncülde konu, büyük öncülde yüklem olursa dördüncü şekil olur.⁷⁵

Ebherî *Hidâyetü'l-hikme* eserine göre daha muhtasar olan *İsbâgüci* eserinde sadece birinci şekli ve sonuç veren dört modunu ele almaktadır. *Hidâyetü'l-hikme* eserinde ise ilk üç şekli ve sonuç veren modlarını ele almaktadır. Dördüncü şekli ise ele almamaktadır. Dördüncü şekli ise daha

⁷¹ Ebherî, *Hidâyetü'l-hikme*, 96; Ebherî, *İsbâgüci ve Şerhi*, 48.

⁷² Bk. İbn Sînâ, *İşaretler ve Tembihler*, 58

⁷³ Ebherî, *Hidâyetü'l-hikme*, 96; İbn Sînâ, *İşaretler ve Tembihler*, 58; krş. Ebherî, *İsbâgüci ve Şerhi*, 48.

⁷⁴ Ebherî, *Hidâyetü'l-hikme*, 96-97; krş. Ebherî, *İsbâgüci ve Şerhi*, 48.

⁷⁵ Ebherî, *Hidâyetü'l-hikme*, 9; Ebherî, *İsbâgüci ve Şerhi*, 48.

kapsamlı kitaplarında ele almaktadır. Şimdi bu ilk üç şekli ve sonuç veren modlarını ele alacağız.

Ebherî'ye göre birinci şeklin sonuç verebilmesi için küçük öncülün olumlu, büyük öncülün ise tümel olması gerekir. Birinci şeklin sonuç veren modları dörttür. Birinci mod, iki tümel olumludan oluşur ve tümel olumlu sonuç verir. Mesela, “Her C, B'dir.” ve “Her B, A'dır.” öncüllerinden “Her C, A'dır.” sonucu çıkar. İkinci mod, iki tümelden oluşur ve büyük öncülün olumsuz olması gerekir. Sonuçta tümel olumsuz olur. Mesela, “Her C, B'dir.” ve “Hiçbir B, A değildir.” öncüllerinden “Hiçbir C, A değildir.” sonucu çıkar. Üçüncü mod, iki olumlu öncülden oluşur ve küçük öncülün tikel olumlu olması gerekir. Sonuçta tikel olumlu olur. Mesela, “Bazı C'ler, B'dir.” ve “Her B, A'dır.” öncüllerinden “Bazı C'ler, A'dır.” sonucu çıkar. Dördüncü mod ise küçük öncülü tikel olumlu, büyük öncülü tümel olumsuzdan oluşur. Tikel olumsuz sonuç çıkar. Mesela, “Bazı C'ler B'dir.” ve “Hiçbir B, A değildir.” öncüllerinden “Bazı C'ler A değildir.” sonucu çıkar.⁷⁶

Ebherî'ye göre ikinci şeklin sonuç verebilmesi için iki öncülün olumluluk ve olumsuzlukta farklı olması ve büyük öncülün tümel olması gerekir. İkinci şeklin sonuç veren modları dörttür. Birinci mod, iki tümel öncülden oluşur ve büyük öncülün olumsuz olması gerekir. Tümel olumsuz sonucu verir. Mesela, “Her C, B'dir.” ve “Hiçbir A, B değildir.” öncüllerinden “Hiçbir c, A değildir.” sonucu çıkar. İkinci mod, iki tümelden oluşur ve küçük öncül olumsuz olur. Tümel olumsuz sonuç verir. Mesela, “Hiçbir C, B değildir.” ve Her A, B'dir.” öncüllerinden “Hiçbir C, A değildir.” sonucu çıkar. Üçüncü modda ise küçük öncül tikel olumlu, büyük öncül tümel olumsuz olur. Tikel olumsuz sonuç verir. Mesela, “Bazı C'ler, B'dir.” ve “Hiçbir A, B değildir.” öncüllerinden “Bazı C'ler A değildir.” sonucu çıkar. Dördüncü modda küçük öncül tikel olumsuz, büyük öncül ise tümel olumlu olur. Tikel olumsuz sonuç verir. Mesela, “Bazı C'ler B değildir.” ve “Her A, B'dir.” öncüllerinden “Bazı C'ler A değildir.” sonucu çıkar. Üçüncü şeklin sonuç verebilmesi için küçük öncülün olumlu olması ve iki öncülden birinin tümel olması gerekir. Üçüncü şeklin sonuç veren modları altıdır. Birinci mod, iki olumlu öncülden oluşur ve tikel olumlu sonuç verir. Mesela, “Her C, B'dir.” ve “Her C, A'dır.” öncüllerinden “Bazı B'ler A'dır.” sonucu çıkar. İkinci mod, büyük öncülü olumsuz olan iki tümelden

⁷⁶ Ebherî, *Hidâyetü'l-hikme*, 98-99; Ebherî, *Îsâgûcî ve Şerhi*, 50.

oluşur ve tikel olumsuz sonuç verir. Mesela, “Her C, B’dir.” ve “Hiçbir C, A değildir.” öncüllerinden “Bazı B’ler A değildir.” sonucu çıkar. Üçüncü mod, küçük öncülü tikel olan iki olumlu öncülden meydana gelir ve tikel olumlu sonuç verir. Mesela, “Bazı C’ler B’dir.” ve “Her C, A’dır.” öncüllerinden “Bazı B’ler A’dır.” sonucu çıkar. Dördüncü mod, küçük öncülü tikel olumlu, büyük öncülü tümel olumsuz iki öncülden oluşur ve tikel olumsuz sonuç verir. Mesela, “Bazı C’ler B’dir.” ve “Hiçbir C, A değildir.” öncüllerinden “Bazı B’ler A değildir.” sonucu çıkar. Beşinci mod, büyük öncülü tikel olumlu olan iki olumlu öncülden oluşur ve tikel olumlu sonuç verir. Mesela, “Her C, B’dir.” ve “Bazı C’ler A’dır.” öncüllerinden “Bazı B’ler A’dır.” sonucu çıkar. Altıncı mod, küçük öncülü tümel olumlu, büyük öncülü tikel olumsuz olan iki öncülden oluşur ve tikel olumsuz sonuç verir. Mesela, “Her C, B’dir.” ve “Bazı C’ler A değildir.” öncüllerinden “Bazı B’ler A değildir.” sonucu çıkar.⁷⁷ İslam mantık tarihinde hocası Ebherî ile beraber en meşhur iki mantık eserinin müelliflerinden biri olan Kâtibî, *eş-Şemsiyye* risalesinde hocası Ebherî’yi takip ederek şekilleri ele almıştır. Hocası Ebherî’nin *İsâgûcî* ve *Hidâyetü'l-hikme* eserinde ele almadığı dördüncü şekli ve onun sonuç veren sekiz modunu ele almıştır. Bunun yanında Kâtibî birinci şeklin dışında kalan şekillerin döndürme, hulf ve iftiraz (varsayım) yolu ile birinci şekle döndürüleceklerini ifade etmektedir. Zira birinci şekil, ilimlerde bir mi’yar olarak kabul edilmektedir.⁷⁸

Modal önermelerden oluşan kıyaslara, modal kıyaslar denir. Modal kıyaslardan ilk bahseden Aristoteles olmuştur. Müslüman mantıkçılarda Aristoteles’te olduğu gibi modal kıyaslara, kitaplarında yer vermiştir. Toplam on üç modal önermeyi kullanmışlardır. On üç modal kıyastan, altısı basit yedisi de bileşiktir.⁷⁹

Ebherî, *İsâgûcî* eserinde modal kıyaslara yer vermemiştir. *Hidâyetü'l-hikme* eserinde ise kıyasın dört şeklinden hareketle kısa ve özet bir şekilde modal kıyasların birinci, ikinci ve üçüncü şekli ele almıştır. Ebherî’ye göre birinci şekilde küçük öncül zarure, vücûdiyye ve mutlaka-i âmme olursa, sonuç büyük öncüle tabi olur. Eğer küçük öncül mümkin-i hâsse ve mümkin-i âmme olursa, sonuç zarure olur. Küçük öncül, vücûdiyye ve mümkin-i hâsse olursa sonuç mümkin-i hâsse olur. Küçük öncül

⁷⁷ Ebherî, *Hidâyetü'l-hikme*, 99-101.

⁷⁸ Ali b. Ömer Kâtibî, *eş-Şemsiyye fi'l-kavâidü'l-mantikiyye*, thk. Mehdi Fazlullah (Beyrut: Merkezi's-Sekafiyye, 1998), 224-226.

⁷⁹ Kamil Kömürcü, *Klasik Mantıkta Kıyas Teorisi* (Ankara: Yayınevi Yayınları, 2010), 62-63.

mutlaka-i âmme veya iki mümkin-i âmmeden olursa, sonuç mümkin-i âmme olur. Zira büyük öncül zarure olduğunda sonuçta zarure olur. Aksi durumda sonuç mümkin-i hâsse olur. Buradaki ortak ölçü, genel imkandır.⁸⁰ Kâtibî'ye göre birinci şeklin sonuç verebilmesi için küçük öncülün kip bakımından fiili olması gerekir.⁸¹

Ebherî'ye göre ikinci şekilde öncüllerden biri zarure olduğunda sonuçta zarure olur. Çünkü orta terimin zarure olması, taraflardan biri için zarure olarak gerçekleşirken diğer taraf için ise zaruriliğin selbedilmesiyle gerçekleşmektedir. İki taraf arasında zorunlu olarak bir ayrılığın olması gerekir.

Ebherî mutlaka, vücûdiyye ve mümkin-i öncüllerinin birbirine karışması durumunda, ikinci şekilden sonuç çıkmayacağını iddia etmiştir. Çünkü bir yüklem bu kipli önermelere göre bir şeyde gerçekleşmesi ve gerçekleşmemesi mümkündür. Ancak şu var ki, bir şeyin kendisinden olumsuzlanması mümkün değildir. Mesela bu kipli önermelere göre, “Her insan nefes alandır.” ve “Hiçbir insan nefes alan değildir.” öncüllerinden “Hiçbir insan, insan değildir.” sonucu ortaya çıkmaz.⁸² Kâtibî'ye göre ikinci şeklin sonuç kip bakımından sonuç verebilmesi için iki şartın oluşması gerekir. Birincisi, “devam'ın” küçük öncül üzerine doğrulanması ya da büyük öncülün olumsuzları döndürülen altı önermeden oluşması gerekir. İkincisi ise mümkinenin ancak mutlak zorunlu ile beraber ya da iki şartlıdan biri olan büyük öncülle beraber kullanılması gerekir.⁸³

Ebherî, üçüncü şekilden çıkan sonuçların birinci şekilden çıkan sonuçlarla aynı olduğu belirtmektedir.⁸⁴ Kâtibî'ye göre üçüncü şeklin sonuç verebilmesi için, birinci şekilde olduğu gibi küçük öncülün “fiili” olması gerekir.⁸⁵

İktirânî kıyaslar, iki yüklemli önermelerden oluştukları gibi, iki bitişik şartlı, iki ayrık şartlı, bir yüklemli ve bir bitişik şartlı, bir yüklemli ve bir ayrık şartlı veya bir bitişik ve bir ayrık şartlı önermeden meydana gelebilir.

Birincisinin örneği;

Her ne zaman güneş doğmuşsa gündüz mevcuttur.

⁸⁰ Ebherî, *Hidâyetü'l-hikme*, 102-103.

⁸¹ Kâtibî, *eş-Şemsiyye fi'l-kavâidü'l-mantikiyye*, 226.

⁸² Ebherî, *Hidâyetü'l-hikme*, 103.

⁸³ Kâtibî, *eş-Şemsiyye fi'l-kavâidü'l-mantikiyye*, 226-227.

⁸⁴ Ebherî, *Hidâyetü'l-hikme*, 104.

⁸⁵ Kâtibî, *eş-Şemsiyye fi'l-kavâidü'l-mantikiyye*, 227.

Her ne zaman gündüz olmuşsa yeryüzü aydınlıktır.

O halde her ne zaman güneş doğmuşsa yeryüzü aydınlıktır.

İkincisinin örneği;

Her sayı ya çifttir ya da tektir.

Her çift de ya çiftin çifti ya da tekin çiftidir.

O halde her sayı ya tektir ya da çiftin çifti veya tekin çiftidir.

Üçüncünün örneği;

Bu şey, her ne zaman insan ise o, canlıdır.

Her canlı cisimdir.

O halde bu şey, her ne zaman insan ise o, cisimdir.

Dördüncünün örneği;

Her sayı ya çifttir ya da tektir.

Her çift, iki eşit parçaya bölünendir.

O halde sayı ya tektir ya da iki eşit parçaya bölünendir.

Beşincinin örneği;

Bu şey, her ne zaman insan ise o, canlıdır.

Her canlı ya beyazdır ya da siyahtır.

O halde bu şey her ne zaman insan ise o, ya beyazdır ya da siyahtır.⁸⁶

Kıyasların ikinci kısmı, istisnâî kıyaslardır. İstisnâî kıyas ise sonucun kendisi veya çelişği öncüllerden açıkça görülen kıyastır. İstisnâî kıyaslar, vazedilmiş olan bitişik şartlı ve ayrık şartlı öncüllerden meydana gelir. Ebherî'ye göre eğer istisnâî kıyas, vazedilmiş bitişik şartlı ise mukaddemin kendisini istisna etmek, tâlînin aynısını sonuç verir. Mesela, "Eğer bu insan ise o, canlıdır. Fakat o, insandır.", o halde "O, canlıdır." sonucu ortaya çıkar. Tâlînin çelişğini istisna etmek, mukaddemin çelişğini sonuç verir. Mesela, Mesela, "Eğer bu insan ise o, canlıdır. Fakat o, canlı değildir.", o halde "O, insan değildir." sonucu ortaya çıkar.⁸⁷ Tâlînin kendisini ve mukaddemin çelişğini istisna etmek ise sonuç vermez.⁸⁸

Ebherî'ye göre istisnâî kıyaslar, ayrık şartlı hakikiye, mâniatü'l-cem', mâniatü'l-hulûl olabilir. Eğer hakikiye olursa iki cüzün zatı veya cüzlerin

⁸⁶ Ebherî, *Hidâyetü'l-hikme* eserinde iki ayrık şartlı, bitişik ve ayrık şartlı önermelerden oluşan iktirânî kıyaslar için farklı örnekler vermiştir. İki ayrık şartlı için; "Her cisim ya felekîdir ya da unsurîdir.", "Her unsurî olan da ya ağıdır ya da hafiftir." o halde "Her cisim ya felekîdir ya da ağıdır veya hafiftir." örneğini vermiştir. Bir bitişik ve bir ayrık şartlı içinde; "Bu şey, her ne zaman insan ise o, canlıdır.", Her canlı ya uzundur ya da kısadır." o halde "Bu şey her ne zaman insan ise o, ya uzundur ya da kısadır." örneğini vermiştir. bk. Ebherî, *Hidâyetü'l-hikme*, 104; krş. Ebherî, *İsâgüci ve Şerhi*, 52-54.

⁸⁷ Ebherî, *Hidâyetü'l-hikme*, 105; krş. Ebherî, *İsâgüci ve Şerhi*, 54-56.

⁸⁸ Ebherî, *Hidâyetü'l-hikme*, 105.

zatalı olur. Hakikiye iki cüzden meydana gelirse, iki cüzden birinin aynı-
nı istisna etmek, ikinci cüz'ün çelişğini sonuç olarak verir. Mesela, “Bu
sayı ya çifttir ya da tektir. Fakat o, tektir.” o halde “Çift değildir.” sonucu
çıkır. İki cüzden birinin çelişğini istisna etmek ise diğerinin aynı-
nı sonuç olarak verir.⁸⁹ Hakikiye cüzlerden meydana gelirse, iki cüzden birinin
aynını istisna etmek, geriye kalan diğer cüzlerin çelişğini sonuç olarak
verir. Eğer iki cüzden birinin çelişği istisna edilirse bu durumda geriye
cüzlerden mürekkep ayrık şartlı sonucu verir. Mâniatü'l-cem' olursa, iki
cüzden birinin aynı-
nı istisna diğerinin çelişğini sonuç verir. İki cüzden
birinin çelişğini istisna etmek ise Ebherî'ye göre hiçbir şeyi sonuç olarak
vermez. Mâniatü'l-hulû olursa bu durumda iki cüzden birinin çelişğini
istisna etmek diğerini aynı-
nı sonuç verir. İki cüzden birinin aynı-
nı istisna etmek ise sonuç vermez.⁹⁰ Ebherî Îsâgûcî eserine nazaran *Hidâyetü'l-hikme*
eserinde istisnâî kıyasları daha detaylı almıştır.

Ebherî'nin *Hidâyetü'l-hikme* eserinde ele aldığı konulardan biri de hulfî
kıyastır. İbn Sînâ hulfî kıyasın, biri iktirânî diğeri istisnâî iki kıyastan
meydana geldiğini ifade etmektedir. Bu tür kıyaslar, matlubun çelişğinin
yanlış olduğu ortaya konularak elde edilir.⁹¹ Ebherî'ye göre hulfî kıyas,
matlubun çelişğinin yanlış olduğunu ortaya koyarak ulaşılmak istenen
sonucu ortaya koymaktır. Hulfî kıyası bir örnek üzerinden gösterelim.
Mesela, “Bazı insanlar zenci değildir.” önermesini hulfî kıyas yoluyla is-
patlayalım. “Bazı insanlar zenci değildir.” önermesi doğru değilse bu du-
rumda bu önermenin çelişği olan “Her insan zencidir.” önermesi doğru
kabul edilerek “Her zenci siyahtır.” ile yeni bir kıyas kurulur:

Her insan zencidir.

Her zenci siyahtır.

O halde her insan siyahtır.

Bu kıyasta ortaya çıkan sonuç yanlıştır.⁹² Zira burada ulaşılmak iste-
nen bazı insanların zenci olmadığıdır. Bu önermenin çelişği olan “Bütün
insanlar zencidir.” yargısının yanlış olduğu ortaya konularak istenen so-
nuç elde edilmiştir.

Ebherî'nin ele aldığı diğer bir konu zamir kıyastır. Ebherî zamir kıya-
sı, büyük öncülün hazfedildiği kıyas ifade etmektedir. Bu tür kıyaslarda

⁸⁹ Ebherî, *Hidâyetü'l-hikme*, 105; krş. Ebherî, *Îsâgûcî ve Şerhi*, 56.

⁹⁰ Ebherî, *Hidâyetü'l-hikme*, 105-106.

⁹¹ İbn Sînâ, *İşaretler ve Tembihler*, 68; İbn Sînâ, *en-Necât*, 95.

⁹² Ebherî, *Hidâyetü'l-hikme*, 107.

küçük öncül zikredilir. Büyük öncül ise düşürülür. Ebherî'ye göre bu tür kıyaslarda büyük öncülün gizlenmesinin iki nedeni vardır. Birincisi, kıyasın kolay bir şekilde anlaşılmasını sağlamak. İkincisi ise hafzedilen büyük öncülün yanlışlığını gizlemek içindir. Mesela, "Filan kişi gece dışarıda dolaşüyor o halde hırsızdır." çıkarımında büyük öncül gizlenmiştir. Gizlenen öncül, "Gece dışarıda gezen herkes hırsızdır."⁹³ Gizlenen öncül tamamen doğru olmadığından dolayı gizlenmiştir.

5. Beş Sanat

Ebherî'nin üzerinde durduğu konulardan biri de beş sanat konusudur. Burhan, cedel, hitabet, şiir ve muğalata (safsata) beş sanatı oluşturmaktadır. Ebherî, *İsâgûcî ve Hidâyetü'l-hikme* eserinde beş sanat konusunu benzer şekilde ele almıştır. Mantıkçımız bu iki eserinde beş sanatı, meydana geldiği öncüllerden hareketle açıklamıştır. *İsâgûcî* eserinde burhanı meydana getiren yakîni öncülleri ele alırken, *Hidâyetü'l-hikme* eserinde ise almamıştır. Kâtibî ise hocası Ebherî'nin *İsâgûcî* eserindeki tertibe uygun olarak beş sanat konusunu ele almaktadır. Kâtibî hocası Ebherî'den farklı olarak yakîni ifade etmeyen öncülleri ele alarak burhan dışında kalan diğer sanatları açıklamaktadır.⁹⁴

Beş sanatın birincisi burhandır. Burhan, yakîni sonuç vermesi için yakîni öncüllerden oluşan kıyastır. Ebherî yakîniyyatın kısımlarını evveliyât, müşâhedât, mücerrebât, hadsiyyât, mütevâtirât ve kıyasları beraberinde olan önermeler olarak sıralamıştır. Beş sanatın ikincisi olan cedel, meşhûr ve müsellemler olan öncüllerden meydana gelen kıyastır. Hitabet, doğru olduğuna inanılan makbûl ve maznûn (zanna dayalı) öncüllerden meydana gelmektedir. Şiir, insan nefsinin hoşnut olduğu veya hoşnut olmadığı hayale dayalı öncüllerden meydana gelen kıyastır. Beş sanatın sonuncusu olan muğalata (safsata), vehme dayalı öncüllerden, gerçeğe benzeyen veya meşhur öncüllerden meydana gelir. Ebherî *Hidâyetü'l-hikme* eserinde safсата ismine yer vermişken *İsâgûcî* eserinde muğalata ismini kullanmıştır.⁹⁵

Mantık kitaplarında ele alınan önemli konulardan biri de kıyasta yapılan hatalardır. "Hata" ise "galat" ifadesiyle mantık kitaplarında yer almaktadır. Burada galattan kasıt, bir kıyasın sonucunu geçersiz kılan

⁹³ Ebherî, *Hidâyetü'l-hikme*, 108.

⁹⁴ Kâtibî, *eş-Şemsiyye fi'l-kavâidü'l-mantikiyye*, 231-232.

⁹⁵ Ebherî, *Hidâyetü'l-hikme*, 109; krş. Ebherî, *İsâgûcî ve Şerhi*, 58-61.

kusurlardır.⁹⁶ Ebherî *Îsâgûcî* eserinde beş sanattan biri olan muğalata konusunda özet bir şekilde ele alırken, *Hidâyetü'l-hikme* eserinde ise kıyasın maddesi ve suretinden kaynaklanan hataları ele almıştır.

Ebherî kıyasta meydana gelen yanlışları; maddeye, surete (form) ve bu ikisinden meydana gelen hatalar olarak ele almıştır. Madde yönünden kıyasta meydana gelen hatalar, öncüllerin mana ya da lafiz olarak doğruya benzediği yanlış olmasından kaynaklanır. Suret (form) yönünden meydana gelen hatalar ise yapılan kıyasın, kıyas şekillerine uygun olmamasından kaynaklanmaktadır. Bu durum iki öncül arasında ortak bir durumun olmamasından kaynaklanır.⁹⁷ Kâtibî, muağalatayı filozofa karşı kullanan kişiye “safsatacı”, cedelciye karşı kullananı ise “muşğabeci” olarak isimlendirmektedir.⁹⁸

Sonuç

İslam mantık tarihinde 13. yüzyıl ve sonrasında, eğitim merkezli, kısa ve özlü mantık metinleri ortaya çıkmıştır. Bu metinlerin etrafında şerh ve haşiyelerle oluşan mantık geleneği, İslam dünyasının geneline hâkim olmuştur. Ders kitabı niteliğinde, büyük bir yaygınlık ve medreselerde kabul gören bu eserlerin en başında hiç kuşkusuz Esîrüddin Ebherî'nin (öl. 663/1265) *Îsâgûcî* ismiyle meşhur mantık risalesi gelmektedir. Bu eserin yanında mantık, fizik ve metafizik bölümlerinden oluşan *Hidâyetü'l-hikme* eseri de Ebherî'nin önemli bir eseridir. Bu eserin özellikle fizik ve metafizik bölümü, medreselerde Kâdî Mîr Meybudî'nin yazmış olduğu şerhle birlikte okutulmuştur.

Bu çalışmada bir ölçüde Ebherî'nin mantık ilmiyle ilgili bakış açısını tespit etmek amacıyla onun *Hidâyetü'l-hikme* ve *Îsâgûcî* eserlerinin mantık bölümlerini karşılaştırmaya çalıştık. İçerik olarak baktığımızda her iki eserde de mantığın ana konularının incelendiğini görürüz. İki eserde kavramlar, önermeler ve akıl yürütme konusu işlenmiştir. İbn Sinâ sonrası gelenekte olduğu gibi kategoriler konusuna yer verilmemiştir.

Mantık konularının ele alınışı bakımından iki eser arasındaki farklılıklara benzerliklere bakacak olursak Ebherî, *Hidâyetü'l-hikme* eserinin mantık bölümüne *Îsâgûcî* eserinde olduğu gibi delalet konusuyla başlamıştır. Benzer şekilde mutabakat, tazammun ve iltizam delaleti ele almış-

⁹⁶ Kömürcü, *Esîrüddin el-Ebherî'nin Mantık Anlayışı*, 260.

⁹⁷ Ebherî, *Hidâyetü'l-hikme*, 110; krş. Kâtibî, *eş-Şemsiyye fi'l-kavâidü'l-mantikiyye*, 232.

⁹⁸ Bk. Kâtibî, *eş-Şemsiyye fi'l-kavâidü'l-mantikiyye*, 232-233.

tır. Konunun devamında lafızlar konusunu her iki eserinde basit-bileşik şeklinde ele alarak, tümel, tikel, zâtî ve arazî kavramlarını açıklayarak beş tümel konusuna giriş yapmıştır. İki eser arasındaki en belirgin farklardan biri beş tümel konusunda ortaya çıkmaktadır. *Hidayetü'l-hikme* eserinde cins, ayırım, tür, hassa ve genel araz şeklinde bir sıra izlerken; *Îsâgûcî* eserinde ise cins, tür, ayırım, hassa ve genel araz şeklinde ele almıştır. Ayrıca *Hidayetü'l-hikme*'de Ebherî beş tûmelin sadece betimlerine/resm yer verirken, *Îsâgûcî*'de ise "o nedir?" ve "o hangi şeydir?" soruları ekseninde açıklayarak, daha sonra mantıkçıların yaptıkları betimlere/resm yer vermiştir. Ebherî tanım konusunu her iki eserinde had ve resm bağlamında ele almıştır. Ebherî *Îsâgûcî* eserine göre daha hacimli olan *Hidayetü'l-hikme* eserinde arazlardan tanım yapılabileceğini ifade etmektedir.

Önermeler konusunda her iki eserinde benzer bir tavır sergileyen Ebherî, önermeyi İbn Sînâ'nın yapmış olduğu tanıma benzer şekilde ifade etmiştir. Ebherî'nin yapmış olduğu tanımın benzeri öğrencisi Kâtibî'de de görülmektedir. Ebherî önermeleri yüklemli ve şartlı olarak ele almıştır. Ebherî'nin *Hidayetü'l-hikme* eserinde ele aldığı konulardan biri de modal önermelerdir. Ebherî bu eserinde sadece beş modal önermeden bahsetmiştir. Modal önermelerden zarure-i mutlaka, vücûdiyye-i la zarure, mutlaka-i âmme, mümkin-i hâsse ve mümkin-i âmme'yi ele almıştır. Konunun devamında çelişki ve döndürme konusunu ele alan Ebherî, *Hidayetü'l-hikme* eserinde modal önermelerin döndürülmesine de yer vermiştir.

Kıyas konusunda İbn Sînâ'yı takip eden Ebherî, kıyasları iktirânî ve istisnâî şeklinde iki kısımda ele almıştır. Kıyasın mod ve şekillerini ele alan Ebherî, *Hidayetü'l-hikme* eserine göre daha muhtasar olan *Îsâgûcî* eserinde sadece birinci şekli ve sonuç veren dört modunu ele almaktadır. *Hidayetü'l-hikme* eserinde ise ilk üç şekli ve sonuç veren modlarını ele almaktadır. Dördüncü şekli ise ele almamaktadır. Dördüncü şekli ise daha kapsamlı kitaplarında ele almaktadır. Ebherî, *Îsâgûcî* eserinde modal kıyaslara yer vermemiştir. *Hidayetü'l-hikme* eserinde ise kıyasın dört şekliyle hareketle kısa ve özet bir şekilde modal kıyasların birinci, ikinci ve üçüncü şekli ele almıştır. Ebherî *Hidayetü'l-hikme* eserinde zamir ve hulfî kıyasa yer vermiştir.

Ebherî'nin üzerinde durduğu konulardan biri de beş sanat konusudur. Ebherî, *Îsâgûcî* ve *Hidayetü'l-hikme* eserinde beş sanat konusunu benzer şekilde ele almıştır. Mantıkçımız bu iki eserinde beş sanatı, meydana geldiği

öncüllerden hareketle açıklamıştır. *Îsâgûcî* eserinde burhanı meydana getiren yakîni öncülleri ele alırken, *Hidâyetü'l-hikme* eserinde ise almamıştır. Son olarak *Hidâyetü'l-hikme* eserinde kıyaslarda meydana gelen yanlışları ele almıştır. Son olarak *Hidâyetü'l-hikme* eserinde konuların ayrıntısı için *Zübdetü'l-Esrar* kitabına işaret etmektedir.

Mantık konularının ele alınışı bakımından iki çalışmada da İbn Sînâ'yı merkeze alan Meşşâî bakış açısının esas alındığı görülmektedir. Mantığın ana konularının ele alınışında ve temel tartışmalarda İbn Sînâ'nın görüşleri referans alınmıştır. Benzer bir tutumu Ebherî'nin çağdaşı olan Kadı Sıraceddin el-Urmevî'de de görmekteyiz.

Kaynakça

- Ahmet Cevdet Paşa. *Mi'yâr-ı Sedât*. sad. Hasan Tahsin Feyizli. 2. Baskı. Ankara: Fecr Yayınları, 2018.
- Aristoteles. *Organon-III (Birinci Analitikler)*. çev. H. Ragıp ATADEMİR. İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1996.
- Bingöl, Abdülkuddüs. "Ebherî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 10/75-76. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.
- Cürcânî, Seyyid Şerif. *Hâşiye 'alâ Kutbudin Râzî (er-Risâletü'ş-şemsiyye içinde)*. thk. Muhsin Bîdârfer. 3. Basım. Kum: Menşûrât-ı Bîdâr, 1426/2005.
- Çapak, İbrahim. *Gazâlî'nin Mantık Anlayışı*. Ankara: Elis Yayınları, 2005.
- Ebherî, Esîrüddin. "Ünlü Türk Mantıkçısı Ebherî ve Mantık Kuralları Risalesi". çev. Hüseyin Sarıoğlu. *İlmi Araştırmalar Dergisi* 11 (2001), 151-165.
- Ebherî, Esîrüddin. *Hidâyetü'l-hikme*. thk. Abdulhamid Türkmanî. Beyrut: Dâru'l-Reyyâhîn, 1441/2019.
- Ebherî, Esîrüddin. *Îsâgûcî ve Şerhi*. thk. çev. ve şerh. Ferruh Özpilavcı. İstanbul: Litera Yayıncılık, 2017.
- Ensârî, Zekeriyâ. *el-Muţţala'*. thk. İbrahim ez-Zâhidî. Kerkük: Mektebetü Emîr, 2012.
- Mağnîsî, Mahmud Hasan. *Muğni't-tullâb*. thk. İşâm b. Mühezzeb es-Sebûî. Beyrut: Dâru'l-Beyrûtî, 1430/2009.
- Emiroğlu, İbrahim. *Klasik Mantığa Giriş*. 5. Baskı. Ankara: Elis Yayınları, 2009.
- Evmeş, Adem. "Mahmud Hasan el-Mağnîsî'nin Mantık Anlayışı". *Mantık Araştırmaları Dergisi* 2 (2020), 38-72.
- Evmeş, Adem. *Kâdî Mir Meybudî'nin Mantık Görüşleri*. Kayseri: Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2020.

- Fenârî, Molla. *el-Fevâ'idü'l-Fenâriyye*. thk. Mustafa Şeyh Mustafa. 2. Basım. Beyrut: Mektebetü'l-Hâşimî, 2015.
- İbn Sînâ, Ebu Ali. *en-Necât*. thk. Muhammed Osman. Kahire: Mektebetü's-Sekâfe, 2013.
- İbn Sînâ, Ebu Ali. *İşaretler ve Tembihler*. çev. Ali Durusoy - Muhittin Macit - Ekrem Demirli. İstanbul: Litera Yayınları, 2013.
- Kâtibî, Ali b. Ömer. *eş-Şemsiyye fi'l-kavâ'idü'l-mantikiyye*. thk. Mehdi Fazlullah. Beyrut: Merkezü's-Sekâfiyye, 1998.
- Kâtibî, Ali b. Ömer. *er-Risâletü'ş-şemsiyye*. İstanbul: Eser Kitabevi, 1970.
- Kâtibî, Ali b. Ömer. *Şemsiyye Risalesi*. thk. çev. ve şerh. Ferruh Özpilavcı. İstanbul: Litera Yayıncılık, 2017.
- Kömürcü, Kamil. *Esîrüddin el-Ebherî'nin Mantık Anlayışı*. Ankara: Yayınevi Yayınları, 2010.
- Kömürcü, Kamil. *Klasik Mantıkta Kıyas Teorisi*. Ankara: Yayınevi Yayınları, 2010.
- Meybudî, Kâdî Mîr. *Şerhu Hidâyeti'l-hikme*. thk. Kerim Faruk. Ankara: Sonçağ Yayınları, 2018.
- Meybudî, Kâdî Mir. *Şerhu'ş-Şemsiyye*. İzmirli İsmail Hakkı, nr. 1694: 80. Süleymaniye Kütüphanesi.
- Öner, Necati. *Klasik Mantık*. 11. Baskı. İstanbul: Divan Kitap, 2011.
- Özlem, Doğan. *Mantık*. İstanbul: Notos Kitap Yayınları, 2011.
- Özpilavcı, Ferruh. "Dâvûd-i Karsî'nin Şerhu İsbâgüci Adlı Eserinin Eleştirmeli Metin Neşri ve Değerlendirmesi". *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi* 21/3 (Aralık 2017), 2009-2068.
- Özturan, Mehmet. *İbn Sînâ Sonrası Kavram Mantığı-Kâtibî ve Kutbuddin Râzî Örneği*. İstanbul: Klasik Yayınları, 2020.
- Râzî, Fahreddin. *Lübâbü'l-işârât ve't-tenbihât*. thk. Ahmed Hicazî. Mısır: Mektebetü'l-Ezheriyye, 2015.
- Râzî, Fahreddin. *Mantıku'l-mulahhas*. thk. Ehad Ferâmerz Karâmelîkî, Âdîne Asgarînijâd. Tahran: Dânişgâh-ı İmam Sâdık, 1381.
- Râzî, Kutbuddin. *Tahrîrü'l-kavâidi'l-mantikiyye fi şerhi'r-Risâleti'ş-şemsiyye (er-Risâletü'ş-Şemsiyye)*. thk. Muhsin Bîdârfar, 3. Basım. Kum: Menşûrât-ı Bîdâr, 1426/2005.
- Rûmî, Kâdîzâde. *Şerhu Mantıku'l-hidâye*. thk. Abdulhamid Türkmanî. Beyrut: Dâru'l-Reyyâhîn, 1440/2019.
- Türker, Ömer. "Tarif". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 40/28. İstanbul: TDV Yayınları, 2011.